
प्रकरण ७ पाववे

समारोप व निष्कर्ष

आतापर्यंतच्या एकूण चार प्रकरणांमध्ये उद्धव ज. शोळके यांच्या " धंग " या कादंबरीचा आपण चिकित्सक अभ्यास केला. आता खेड्याच्या प्रकरणांमध्ये आतापर्यंत केलेल्या अभ्यासातून जे निष्कर्ष आपल्या समोर आले ते एकत्रितपणे या प्रकरणात मांडावयाचे आहे. या प्रकरणात निष्काची उपाय - इति इति.

म्हिले प्रकरण कादंबरी एक वाङ्मयप्रकार आणि " धंग " पूर्व ग्रामीण कादंबरीची पूर्व पीठिका" हे आहे. या प्रकरणात कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराची वैशिष्ट्ये आपण समजावून घेतली. त्यासाठी कादंबरी-यांच्या काही व्याख्या लक्षात घेतल्या. सर्व व्याख्या लक्षात घेतल्यानंतर असे दिसून आले की, कादंबरी या वाङ्मयप्रकारामध्ये समाजजीवनाचे वास्तववादी चित्रण होत असते. कादंबरी हे एक शाब्दमाध्यमातून साकार होणारे कलात्म्य आहे हे आपण लक्षात घेतले.

कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराची वैशिष्ट्ये लक्षात घेतल्यानंतर आणि कादंबरीच्या व्याख्या लक्षात घेतल्यानंतर मराठी कादंबरीची वाटचाल स्थूल स्वल्पात मांडली, यामध्ये बाबा पद्मनजी, हरिभाऊ आपटे, वा. म.

जोशी, श्रीधर व्य. केतकर, यांच्या वाङ्. मयापासून ते स्वातंत्र्योत्तर कालापर्यंतच्या कादंबरी वाङ्. मयाचे स्वरूप लक्षात घेतले. त्यानंतर " धग " पूर्वं ग्रामीण कादंबरीची पूर्वपीठिका अभ्यासली. ग्रामीणता आणि प्रादेशीकता या संकल्पनेतील भेद पाहून मराठी कादंबरीचा उगम कसा झाला आणि तिच्या विकासाच्या पाऊलखूणा कशा रुजल्या हे पाहिले. धनुर्धारी, फुले, भालेराव, ना. वि. कुलकर्णी, वि. स. सुखठणकर, साने गुरुजी, ऋ. र. वा. दिघे, ठोकळ, विभावरी शिरुरकर, पेडसे, दांडेकर, माडगूळकर यांच्या १९०३ ते १९६० पर्यंतच्या ग्रामीण कादंब-याचा आढावा घेतला.

" धग " पूर्वं ग्रामीणकादंब-याची गुणादोष चिकित्साही केली. उद्धव ज शोळके यांच्या " धग " (१९६०), या कादंबरीमुळे ग्रामीण कादंबरी साहित्यात मोलाची भर पडली. किंबहुना मराठी ग्रामीण कादंबरीने " धग " मुळे प्रवासाची दिशा बदलली. तिचा प्रवास वास्तववादी भूमिकेतून होऊ लागला. वरील कांही मुद्द्याची चर्चा पहिल्या प्रकरणामध्ये केलेली आहे.

दुसरी प्रकरण " धग " या कादंबरीत चित्रित झालेले समाजजीवन हे आहे. या प्रकरणामध्ये " धग " हे या कादंबरीत चित्रित झालेल्या समाजजीवनाचे चित्रण याचा अभ्यास व विश्लेषण केले.

प्रस्तुत कादंबरी अस्सल ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडवते. या कादंबरीचा विषय विदर्भातल्या शिंपी कुटुंबातील कौतिकच्या संसाराच्या जीवनकहाणीचा आहे. या कुटुंबाच्या पोटासाठी चाललेल्या चिवटपणाची झुंज, त्याची भटकती विषमता जीवनाच्या आर्थिकतेशी निगडीत आहे. कौतिकच्या धडपडणा-या कुटुंबाचा संबंध व्हिंगणाघाट, तळेगांव, मोझरी या गांवाशी येतो. त्यामुळे ग्रामीण जीवनाचे अनेक संदर्भ येतात.

ग्रामीण भागातील जातीव्यवस्था, धार्मिकभावना, शाळांची अवस्था, मजुरांचे जीवन, गरीब लोकांची पिळवणूक इ. अनेक संदर्भ अत्यंत

पातळीवर येतात. श्रद्धा, अधश्रद्धा आणि सढी प्रस्तुत कादंबरीत अपरिहार्य भाग म्हणून येतात. " धग " मधील चित्रित झालेले समाजजीवन वास्तवाला भिडणारे आहे. तसेच आपण या प्रकरणात " धग " मधील स्त्री पुरुषांची व्यक्तिमत्त्वे त्यांची प्रकृती-प्रवृत्ती समाजाची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्थिती-गती अभ्यासली.

साहित्य व समाजजीवनाचा संबंध अभ्यासून " धग " मधील समाजजीवन, धार्मिक परंपरा, भाषा शैली, यांच्या मदतीने कादंबरीत प्रकट झालेले समाजजीवन पाहिले.

प्रकरण तिसरे " धग " या कादंबरीची प्रादेशिकता " हे आहे या प्रकरणात आपण अभ्यासाच्या सोयीसाठी खालीलप्रमाणे विभागणी केलेली आहे. १. ग्रामीणता आणि प्रादेशिकता : समीक्षकांची मतमतांतरे २. प्रादेशिकतेचे वेगळेपण ३. प्रादेशिकतेचे घटक : भौगोलिकता, निसर्ग, संस्कृती रचना परंपरा, सामूहिकता भाषा.

असे विभागातून पाडून प्रत्येक विभागाचा सविस्तर अभ्यास केलेला आहे.

" धग " ही कादंबरी समूहजीवनचित्रण, व्यक्तिजिवनचित्रणाच्या बरोबरच ग्रामजीवन चित्रण आणि प्रदेशाचित्रण सा दोन्हीतही यशास्वी झालेली आहे. " धग " मध्ये अवतीभवतीचा परिसर, त्या परिसरातील विशिष्ट प्रदेशाचे प्रदेशाचित्रण यशास्वीपणे झालेले दिसते. या कादंबरीत एका विशिष्ट प्रदेशाच्या दृष्ट्यातले ग्रामजीवन, ग्रामसंस्कृती येते. हिंगणघाट, तळेगांव, मोझरी, येथील ग्रामसंस्कृतीपेक्षाही प्रदेशाला महत्त्व येते. संवादातून व-हाडी भाषेचा अर्थवाही वापर केल्यामुळे प्रादेशिकता टळकपणे जाणवते.

" धग " मधील पात्रे आणि प्रदेश यात वेगळेपणा न राहता ती एकस्य झालेली आढळतात. म्हणूनच " धग " ही कारंबरी " प्रादेशिक" ठरते. त्यानंतर प्रादेशिकतेचे कोण-कोणते घटक असतात यांचा अभ्यास केला. भौगोलिकता, निसर्ग, संस्कृती, परंपरा, सामूहिकता, भाषा इत्यादी अंगांनी या संदर्भात अभ्यास केला. " धग " या कादंबरीची प्रादेशिकता अभ्यासण्यासाठी वरील घटकांच्या वैशिष्ट्यांच्या आधारे " धग " मधील प्रादेशिकता अभ्यासली हिंणघाट ते मोझरी इथे प्रस्तुत कादंबरीचे कथानक घडते. या ग्रामीण भागातील अंधश्रद्धा, त्यांचे सण, समारंभ, मनोरंजनाची साधने, रीती-रिवाज, देवता आणि भाषा, यातून एक प्रादेशिक-ग्रामीण संस्कृती आकाराला आली आहे. " धग " मधील लोकसंस्कृतीचे चालीरीतीचे चित्रण प्रादेशिकतेचा ठसा उमठविते.

निव्वळ वर्णनात्मक स्वस्वाचे प्रादेशिक वातावरण याकादंबरीत येत नाही.

" धग " या कादंबरीला प्रादेशिकतेची भक्कम बळक लाभली आहे. जुने पर्व संपून नव्या वळणाच्या प्रादेशिक कादंबरीला " धग" पासून प्रारंभ झाला. या कादंब-यात आजवर साहित्यात न वापरलेली भाषा, साहित्यात कधीही न आलेली माणसे, न पाहिलेले जीवन वास्तवपातळीवर चित्रित झाले आहे.

चौथ्या प्रकरणात " धग " या कादंबरीची रचना " अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला. कादंबरी हा कथन माध्यमांतून स्रष्टेणारा गद्य वाङ्मयप्रकार असल्याने त्याचे सामान्यतः कथानक, व्यक्तिरेखन आणि पार्श्वभूमी असे तीन प्रमुख घटक कल्पिले आहेत.

कथानक, व्यक्तिरेखन आणि पार्श्वभूमी या घटकांच्या आनुषंगाने " धग " कादंबरीची रचना अभ्यासल्यानंतर असे दिसून आले की, आत्म-शोध आणि जीवनशोध या वाङ्मयनिर्मितीच्या दोन प्रमुख प्रेरणांशी सन्निकट असणा-या " धग " कादंबरीचे आशयदृष्ट्या कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराचे चांगले भान बाळगले आहे.

" धग १ या कादंबरीची रचना अभ्यासण्यासाठी वेगळे मानदंड वापरण्याची आवश्यकता होती. कारण म. सु. पाटील लिहितात, "....."धग " ही कठोर वास्तवाचे कलात्मक रूप आविष्कृत करणारी मराठीतील पहिली कादंबरी म्हणता येईल." ?

" धग " या मराठी ग्रामीण कादंबरीने प्रचलित रचनातंत्र झुगारून ग्रामीण वास्तव समर्थपणे साकार केले आहे. ही गोष्ट लक्षात घेणे आवश्यक आहे. ग्रामीण अनुभवविश्वाचा सर्वांत महत्वाचा भाग म्हणजे कादंबरीची भाषा असते. ती " धग " मध्ये लेखकांनी निवेदन प्रमाणा-भाषेतून व संवाद अर्थवाही अशा ग्रामीण बोलीभाषेत उपयोजले आहेत. साध्या सरळ निवेदनातून आणि आवश्यक असेल तेथे संवादातून ही कथा आकार घेत जाते.

शोळके यांनी " कादंबरी " हा प्रकार हाताळला असला तरी कादंबरीच्या रूपबंधाचा फार मोठा विचार करून त्यातून कादंबरी लिहावी, अशा मंत्र-तंत्र धाटाने त्यांनी ही कादंबरी मुळीच लिहली नाही. " संपन्न अनुभव " हेच त्यांचे सामर्थ्य होते, तसेच ते त्यांच्या कादंबरीचे वैशिष्ट्यही होते. आराखडे ठरवून त्यांनी कादंबरीला कलात्मकरूप दिले असे झालेले नाही. शौलीपेक्षा आशयाला प्राधान्य देणा-या रचना तंत्राचा " धग " हा पहिला प्रयोग म्हणावा लागेल. कथानकामध्ये पाल्हाळास फारसा वाव नाही हे आटापेशीर झाले आहे " धग " मध्ये रंजनाचे साधन म्हणून समरप्रसंगाकडे पाहिले ब्रात नाही. या कादंबरीचा आशयानुसार रचनाबंध घडला आहे. वाचकाला अस्वस्थ करणारे पण अनुत्तरित राहाणारे प्रश्न उभे करण्यात या कादंबरीची शोकाळ जाणिवेची महत्ता आहे.

श्रीडक्यात शोळके यांच्या " धग " या कादंबरीची रचना अभ्यासतांना असे दिसते की, त्यांच्या या कादंबरीचे फडके प्रणीत रचनातंत्राचा अवलंब न करता नवे रचनातंत्र स्वीकारले आहे. प्रस्तुत कादंबरी या वेगळ्या रचनातंत्राने सर्वच बाबतीत वेगळी ठरली आहे. हे अभ्यासाचे शोवट्या समारापे प्रकरणात " धग " या कादंबरीचे पहिल्या प्रकरणापासून आढावा घेवून निष्कर्ष सादर केले, 'धग' ही वास्तवातापूर्णा प्रादेशिक कादंबरी आहे.

संदर्भ - टीपा

१. पाटील, म. सू. प्रतिष्ठान कादंबरी: समिक्षा
विशेषांक पृ. क्र. ३५

संदर्भ-ग्रंथ
=====

१. केतकरी कादंबरी : दुर्गा भागवत, मौज प्रकाशन, गृह मुंबई
आवृत्ती पहिली १९६७
२. मराठी कादंबरी : पहिले शतक : कुसुमावती देशपांडे, मुंबई
मराठी साहित्य संघ, आवृत्ती दुसरी १९७५
३. अभिषेक वि. स. खांडेकर देशमुख आणि कंपनी पुणे
आवृत्ती पहिली १९५८
४. आवड निवड स. गं. मालशे, संपूर्ण प्रकाशन, पुणे. आवृत्ती
दुसरी १९७७
५. टीका स्वयंवर : भालचंद्र नेमाडे, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
आवृत्ती पहिली. १९९०
६. साहित्य अध्यापन संपादक : श्री. पु. भागवत, सुधीर रसाळ
मंगेश पाडगावकर आणि इतर , मौज प्रकाशन
आणि पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई.
७. ग्रामीण साहित्य : स्वरूप व समस्या, डॉ. आनंद यादव
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. आ. पहिली
१९७९.
८. केतकरी कादंबरी : दुर्गा भागवत, मौज प्रकाशन गृह मुंबई,
आवृत्ती पहिली १९६७.

९. प्रदक्षिणा : कॅन्टिनेंट प्रकाश , पुणे.
१०. कादंबरीची रचना : श्री. मा. कुलकर्णी, उन्मेष प्रकाशन
नागपूर, आ. पहिली. १९५६
११. प्रतिभासाधन : ना. सी. फडके अंजली प्रकाशन, पुणे
१२. साहित्यसिध्दांत : सं. गं. मालशे, साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई.
१३. मराठी साहित्य समाज : आनंद यादव, मेहता पब्लिशिंग
आणि संस्कृती
हाऊस, पुणे.
१४. ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव : आनंद यादव,
मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे.
१५. थिअरी ऑफ लिटरेचर : रनेवेलेक आणि ऑस्टिन वॉरेन,
पेग्विन बुक्स, आवृत्ती दुसरी १९८२, पृ.
२१४
१६. नॉव्हेल अँड सोसायटी : डायना स्पिअरमन, रोजेल अँड केगन
पॉल लंडन, १९६६

नियतका लिके

१. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका : जुलै - डिसेंबर १९८०
२. जरीपटका : पासष्टाव्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य
संमेलनाची स्मरणिका १९९२.